

Analytical Research of Safavid Period Wooden Chests in Markazi Province

Hossein Sedighian¹, Esmail Sharahi²

¹ Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan. Khurram Abad, Iran. (Corresponding Author)

² Ph.D. Candidate, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

(Received: 03.07.2023, Revised: 10.07.2023, Accepted: 28.08.2023)
<https://doi.org/10.22075/AAJ.2023.31131.1183>

Abstract:

Despite being less known, the Markazi province is one of the regions with ancient wooden works. A large number of wooden works from different Islamic centuries have been identified in this province, which mainly includes wooden chests from the Safavid period. Today, these chests are sometimes kept inside some Imamzadehs of the province, Due to various reasons, direct access to some of them is not possible or they have been destroyed to a large extent. Therefore, it was necessary to investigate and study them in independent research before further destruction of these works or their disappearance. In this connection, it should be mentioned that no independent research has been done on these funds so far. The main goal of the current research is to investigate and study the wooden Zarihs of the Safavid period in Markazi province. The nature of the current research is fundamental and it is done in a descriptive-analytical way based on field and library studies. By conducting this research, 20 wooden chests belonging to the Safavid period were identified, which mainly belonged to the reign of Shah Tahmasab. In these boxes, various decorative methods were identified, which sometimes have a local style. These works were made in some settlement centers of the province such as Kasowa and mainly Jafari Shia religious rites were written on them.

Key Words: Wooden Zarih, Mehjar, Safavid Period, Markazi Province.

¹ Email: sedighian.h@lu.ac.ir

² Email: sharahi.esmael@gmail.com

How to Cite: Sedighian, H., & Sharahi, E. (2023). Analytical Research of Safavid Period Wooden Chests in Markazi Province. *Journal of Applied Arts*, 3(1), 5-22. DOI: 10.22075/AAJ.2023.31131.1183

پژوهش تحلیلی پیرامون صندوق‌های قبر چوبی دوره صفویه در استان مرکزی

حسین صدیقیان^۱، اسماعیل شراهی^۲

^۱ گروه باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)
^۲ دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینای همدان، همدان، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۱۲، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۱۹، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۶/۰۶)
<https://doi.org/10.22075/AAJ.2023.31131.1183> مقاله علمی-پژوهشی

چکیده

استان مرکزی با وجود کمتر شناخته‌شدن، یکی از مناطق برخوردار از آثار چوبی کهن است. در محدوده این استان، تعداد زیادی اثر چوبی از قرون مختلف اسلامی شناسایی شده که عمدتاً شامل صندوق‌های قبر چوبی دوره صفویه است. این صندوق‌ها امروزه بعضاً در داخل برخی از امامزاده‌های استان نگهداری می‌شوند که بنا به دلایل گوناگون، دسترسی مستقیم به برخی از آنها امکان‌پذیر نبوده یا تا حد زیادی تخریب شده‌اند؛ از این رو، **ضرورت** داشت تا پیش از تخریب بیشتر این آثار یا حتی مفقود شدن آنها، در پژوهش مستقلی به بررسی و مطالعه آنها پرداخته شود. شایان ذکر است تاکنون درباره این صندوق‌ها هیچ‌گونه پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. **هدف اصلی** پژوهش حاضر، بررسی و مطالعه صندوق‌های قبر چوبی دوره صفوی در محدوده استان مرکزی است. **روش** پژوهش، بنیادی و به شیوه توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. **نتیجه** به‌دست آمده در پژوهش حاضر چنین است که تعداد بیست صندوق قبر چوبی متعلق به دوره صفوی شناسایی شد که عمدتاً متعلق به زمان حکومت شاه طهماسب هستند. در این صندوق‌ها شیوه‌های مختلف تزئینی شناسایی شد که بعضاً سبکی محلی دارند. این آثار در برخی مراکز استقرار استان، مانند روستای کاسوا ساخته شده و عمدتاً شعائر مذهبی تشیع جعفری روی آنها نوشته شده است.

واژه‌های کلیدی: صندوق قبر چوبی، دوره صفویه، استان مرکزی.

¹ Email: sedighian.h@lu.ac.ir

² Email: sharahi.esmael@gmail.com

شیوه ارجاع به این مقاله: صدیقیان، حسین و شراهی، اسماعیل. (۱۴۰۲). پژوهش تحلیلی محجر یا صندوق قبرهای چوبی دوره صفویه در استان مرکزی. نشریه تخصصی هنرهای کاربردی، ۳(۱)، ۵-۲۲. DOI: 10.22075/AAJ.2023.31131.1183

مقدمه

آثار چوبی و تزیینات وابسته به آن، از صنایع و هنرهای هستند که از گذشته‌های دور تاکنون در ایران رواج دارند؛ اما به دلیل خاصیت تجزیه‌پذیری و قابلیت احتراق زیاد آن‌ها، شواهد چندانی از دوران قبل از اسلام این آثار در دسترس نیست. با توجه به آثار چوبی باقی‌مانده، چنین به نظر می‌رسد که در طول دوران اسلامی، این صنعت رونق فراوان و جایگاه والایی داشته و آثار متنوعی همچون در و صندوق‌های چوبی منبت‌کاری شده، از این دوران به یادگار مانده است. در ارتباط با پیشینه ساخت آثار چوبی در قرون اولیه اسلامی، شواهد و اطلاعات چندانی در دست نیست؛ زیرا بسیاری از آثار تولیدی این بازه زمانی، مشابه نمونه‌های قبل از اسلام، با گذشت زمان، به وسیله عوامل طبیعی یا انسانی از بین رفته‌اند (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۲۱؛ الرفاعی، ۱۳۷۷: ۱۱۰)؛ اما از قرن پنجم هجری به بعد، به تدریج بر تعداد و فراوانی آثار چوبی شناسایی شده افزوده شده است.

گروهی از آثار چوبی مهم دوران اسلامی را صندوق قبرهای موجود در داخل بنای آرامگاه‌ها و امامزاده‌ها تشکیل می‌دهند. این آثار تا قبل از ساخت و رونق ضریح‌های مشبک فلزی، به عنوان مهم‌ترین رکن پوشش قبور موجود در بناهای آرامگاهی محسوب می‌شدند؛ اما پس از آن، کاربرد و استفاده از این آثار، عملاً از رونق و کاربرد افتاد. در محدوده استان مرکزی، امروزه تعداد زیادی از این صندوق‌های چوبی شناسایی شده که بیشترین فراوانی آن‌ها مربوط به دوره صفویه است؛ اما حداقل از قرن ششم هجری به بعد و در داخل بناهای آرامگاهی همچون امامزادگان ۷۲ ساروق، بقعه فاطمه بنت شجاع ساوه و امامزاده محسن مشهد گرمه، از چنین صندوق‌هایی برای پوشش قبور استفاده شده

است (سدیدالسلطنه مینایی، ۱۳۶۲: ۳۰۶ و ۳۰۷؛ فقیه بحرالعلوم، ۱۳۹۱: ۲۴۱؛ مشتاقی نائینی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۸۰؛ عظیم‌زاده، ۱۳۵۵ و کبیری، ۱۳۵۶). نظر به اینکه بیشترین فراوانی صندوق‌های چوبی این استان، مربوط به دوره صفویه، به ویژه زمان حکومت شاه‌طهماسب اول صفوی است، **ضرورت** داشت در پژوهشی مستقل به بررسی این آثار پرداخته شود؛ زیرا تاکنون در ارتباط با این آثار، پژوهش مستقل و هدفمندی صورت نگرفته است. بر همین اساس، **هدف** اصلی پژوهش حاضر بررسی و مطالعه صندوق‌های قبر چوبی دوره صفویه در استان مرکزی است. مهم‌ترین **پرسش‌های** پژوهش حاضر بدین شرح است: صندوق‌های مطالعه شده چه ویژگی‌های فنی و تزئینی دارند؟ هنرمندانی که در ساخت و کتیبه‌نگاری این آثار نقش داشتند، چه کسانی بودند؟ مضامین کتیبه‌های به کار رفته در این آثار چیست و چه موضوعاتی را در بر می‌گیرد؟

پیشینه پژوهش

در ارتباط با صندوق قبرهای چوبی قبور آرامگاه‌ها و امامزادگان ایران، تاکنون مقالات مستقل متعددی منتشر شده است. از جمله می‌توان به پژوهش‌هایی که در ارتباط با این آثار در ابنیه‌ای همچون مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی و حرم امام‌رضا(ع) صورت گرفته، اشاره کرد (به عنوان نمونه، رک: شکرپور و دیگران، ۱۳۹۷، بررسی تحلیلی و ساختارشناسانه جووک‌کاری صندوق‌های چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مجله هنرهای صناعی اسلامی؛ غفاری و صلاحی، ۱۳۹۷، پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی، فصلنامه نگره؛ عبداللهی‌فرد و مرادپان قوجه‌گللو، ۱۴۰۰، تحلیل

گره‌چینی‌های به‌کاررفته در صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی، نشریه هنرهای صناعی اسلامی؛ جلالیان، ۱۳۹۷، نفایس صندوق‌ها و ضریح‌های حرم مطهر رضوی از عصر صفوی تا دوره معاصر، فصل‌نامه مشکوه و جلالی، ۱۳۸۹، ضریح شاه طهماسب: یادگاری از دودمان صفوی در موزه آستان قدس رضوی، فصلنامه مشکوه). علاوه بر این، در مناطقی همچون استان مازندران، فارس و اصفهان نیز نمونه‌هایی از این صندوق‌ها در برخی پژوهش‌های منتشرشده، معرفی و بررسی شده‌اند (به‌عنوان نمونه، رک: مدهوشیان‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۸، سیر تحول در طراحی و ساخت صندوق قبرهای چوبی قرن ۹ق مرعشیان مازندران، فصلنامه هنرهای صناعی اسلامی؛ مهجور و عیدی‌پور، ۱۳۹۶، بررسی مستند پیشینه تشیع در استان فارس بر اساس کتیبه‌های آثار چوبی دوران اسلامی، فصلنامه شیعه‌شناسی؛ خوانساری ابیانه، ۱۳۷۸، ابیانه و فرهنگ مردم آن). در استان مرکزی، با وجود فراوانی بسیار صندوق‌های نفیس چوبی، تاکنون به‌جز ثبت تعداد اندکی از آن‌ها در فهرست آثار ملی کشور، کار پژوهشی مستقل و هدفمندی درباره آن‌ها صورت نگرفته است. شایان ذکر است تنها پژوهش مستقلی که درباره آثار تاریخی چوبی این استان منتشر شده، در ارتباط با منبر نقوسان است (شراهی و موسوی‌نیا، ۱۳۹۹، بررسی ابعاد شکلی و تزئینی منبر مسجد جامع نقوسان تفرش، فصلنامه نگره)؛ از این‌رو، پژوهش

حاضر، نخستین اثر منتشرشده مستقل در ارتباط با صندوق‌های چوبی این استان محسوب می‌شود.

روش پژوهش

برای انجام پژوهش حاضر، ابتدا به‌صورت میدانی و در سطح استان، تمامی صندوق‌های چوبی موجود شناسایی و مشخصات ظاهری آن‌ها ثبت شد. سپس باتوجه به گزارش‌های منتشرشده قدیمی، برخی دیگر از صندوق‌های استان که امروزه اثری از آن‌ها در دست نیست شناسایی شدند. درنهایت، با بهره‌گیری از منابع منتشرشده موجود و گزارش‌های منتشرشده، مقاله حاضر تدوین گردید. روش انجام پژوهش حاضر، ترکیبی از مطالعات میدانی و اسنادی، به شیوه توصیفی-تحلیلی است.

صندوق‌های قبر چوبی دوره صفویه در استان

مرکزی

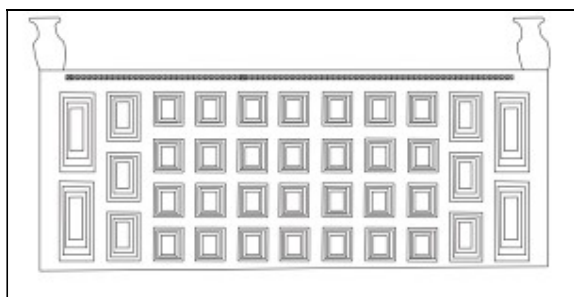
در محدوده استان مرکزی، ۲۰ صندوق قبر چوبی از جنس چوب گردو شناسایی شد که باتوجه به تواریخ به‌کاررفته در آن‌ها، مربوط به دوره صفویه هستند. با عنایت به همین تواریخ، مشخص شده که بیشتر این صندوق‌ها مربوط به نیمه نخست دوره صفوی، به‌ویژه زمان حکومت شاه طهماسب اول صفوی (حکومت از ۹۳۰ تا ۹۸۴ق) هستند (جدول ۱).

جدول ۱- فراوانی صندوق قبرهای چوبی استان مرکزی در زمان حکومت حاکمان مختلف صفوی، منبع: نگارندگان.

شاه اسماعیل اول	شاه طهماسب اول	شاه اسماعیل دوم	شاه محمد خدابنده	شاه عباس اول	شاه سلطان حسین
۱	۱۰	۱	۱	۳	۳

قدیمی‌ترین صندوق قبر چوبی شناسایی شده از دوره صفویه در استان مرکزی، متعلق به بقعه امامزاده قاسم^۱ کهک تفرش است (تصویر ۱). این صندوق در تاریخ ۹۲۳ق توسط استاد رمضان و استاد یارعلی، دو هنرمند نجار ناشناخته ساخته شده است. ساختار این صندوق به صورت مکعب مستطیل با ابعاد ۲۶۰×۲۲۰ و ارتفاع ۹۰ سانتی‌متر و با چهار افزوده گلدانی شکل روی چهار گوشه اثر است. ردیف بالایی دورتادور صندوق را کتیبه‌های مختلف مذهبی، اسامی سازندگان و تاریخ ساخت اثر به خط نسخ در بر گرفته که درون قاب‌های مستطیل شکل نگاشته شده‌اند (فیض، ۱۳۵۰: ج ۲، ۱۸۷-۱۸۳؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵: ج ۲، ۱۸۳ و ۱۸۴). سایر قسمت‌های صندوق نیز صرفاً متشکل از چند ردیف تنکه و قاب‌های برجسته مستطیل شکل بوده که در سه اندازه مختلف و در کنار هم قرار گرفته‌اند.

در میان آثار شناسایی شده، شاید بتوان صندوق بقعه ابوالعلی مهدی تفرش را به واسطه زمان ساخت آن منحصر به فرد دانست. بخش‌هایی از این صندوق باتوجه به دو ماده تاریخ به کاررفته در آن، در بازه زمانی ربیع‌الاول تا ربیع‌الثانی سال ۹۸۴ق ساخته شده است (عظیم‌زاده، ۱۳۳۵). این بازه زمانی، در اصل، دو ماه قبل از تاج‌گذاری این حاکم بوده است؛ زیرا به استناد منابع تاریخی، در ماه صفر ۹۸۴ق در شهر قزوین، خطبه شاهی به نام شاه اسماعیل اول خوانده شد؛ اما سه ماه بعد، در جمادى‌الاول تاج‌گذاری کرد (هینتس، ۱۳۷۱: ۸۵)؛ درحالی‌که به استناد کتیبه به کاررفته در بقعه ابوالعلی مهدی، ماه ربیع‌الاول در اصل، تاریخ جلوس یا تاج‌گذاری این حاکم بوده است. در کتیبه این بقعه چنین آمده است: «تاریخ جلوس سلطان العادل و الکامل المظفر شاه اسماعیل بهادر خان خلدالله ملکه و سلطانه فی شهر ربیع‌الاول سنه اربع و ثمانین و تسعمائه». باتوجه به متن کتیبه این صندوق، لازم است درباره تاریخ دقیق تاج‌گذاری شاه اسماعیل دوم، مطالعات دقیق‌تری صورت پذیرد.

تصویر ۱- نمایی از صندوق چوبی امامزاده قاسم کهک و طرحی از نمای جانب طولی آن (منبع: نگارندگان)

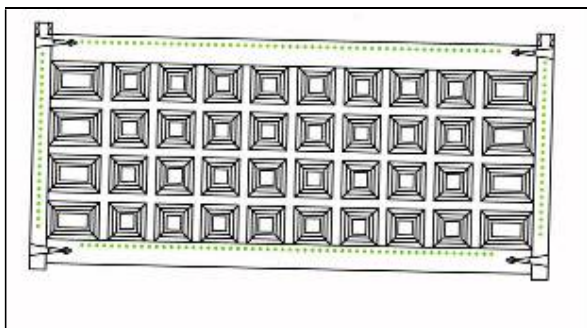
ابیانه و اران به تولید آثار چوبی منبت‌کاری شده مشغول بودند (کیان‌مهر و انصاری، ۱۳۸۳: ۳۷). این موضوع تا حدودی در ارتباط با تولید صندوق‌های چوبی استان مرکزی قابل انطباق است؛ اما اگر سایر آثار چوبی کتیبه‌دار استان در نظر گرفته شود، تا حدودی

پس از صندوق پیش‌گفته و از تاریخ ۹۲۳ تا ۹۴۶ق، هیچ صندوق چوبی تاریخ‌داری در محدوده استان مرکزی شناسایی نشد. شایان ذکر است برخی منابع اعتقاد دارند بازه زمانی ۹۳۰ تا ۹۵۰ق، دوره رکود هنر منبت‌کاری بوده و فقط تا حدودی منبت‌کاران ناحیه

نقض می‌شود؛ چراکه از همین بازه زمانی، حداقل یک اثر چوبی مثبت‌کاری شده در استان مرکزی شناسایی شده که توسط هنرمندان کاسوائی (از توابع خلیجستان قم) و ساوه‌ای ساخته شده است^۲؛ اما از سال ۹۴۶ق به بعد، مجدداً شاهد ساخت صندوق‌های چوبی در استان مرکزی هستیم که یکی از آن‌ها صندوق چوبی بقعه امامزاده بی‌بی شهربانوی آشتیان با تاریخ ۹۴۶ق است. این تاریخ، هم‌زمان با حکومت شاه طهماسب اول (حکومت از ۹۳۰ تا ۹۸۴ق) است که بیشترین فراوانی صندوق‌های چوبی استان مرکزی نیز در زمان حکومت وی ساخته شده است.

صندوق چوبی بقعه امامزاده بی‌بی شهربانوی آشتیان از لحاظ شیوه ساخت و تزیین، تا حد زیادی مشابه نمونه موجود در بنای امامزاده قاسم کهک است. بر همین اساس، شایان ذکر است بدنه اصلی صندوق، صرفاً متشکل از چندین قاب چوبی مستطیل‌شکل است که در سه ردیف افقی و چند ردیف عمودی در کنار هم قرار گرفته‌اند، هرچند امروزه این صندوق تا حد زیادی آسیب دیده و بدنه‌های آن از هم جدا شده‌اند. تقریباً مشابه این شیوه قاب‌سازی را می‌توان در صندوق‌های چوبی آرامگاه امامزاده محمد فم تفرش (تاریخ ساخت: ۹۵۰ق؛ ابعاد: ۱۳۰ × ۱۸۰ × ۲۶۵

سانتی‌متر؛ تصویر ۲)، بنای فاطمه بی‌بی صغری سیاوشان (تاریخ ساخت: ۹۵۰ق؛ ابعاد: ۱۲۴ × ۱۱۴ × ۱۸۵ سانتی‌متر؛ تصویر ۳)، بنای شاهزاده احمد کوهین^۳ (تاریخ ساخت: ۹۵۷ق؛ تصویر ۴)، بقعه امامزاده عزیر نبی^۴ (تاریخ ساخت: ۹۵۷ق؛ تصویر ۴) و نمونه‌های مشابه دیگر ملاحظه کرد که عمدتاً در بازه زمانی حکومت شاه طهماسب ساخته شده‌اند؛ بدین سبب، می‌توان گفت این شیوه تزیینی، یکی از سبک‌های شاخص ساخت و پرداخت صندوق یا محجرهای چوبی دوره صفوی در محدوده استان مرکزی تا بخش‌هایی از استان قم بوده است. باتوجه به شواهد موجود، این شیوه تزیینی صندوق‌های چوبی حداقل از تاریخ ۹۱۲ تا سال ۱۰۱۹ق تداوم داشته است. شایان ذکر است طبق بررسی‌های میدانی صورت‌گرفته، قدیمی‌ترین شواهد این شیوه تزیینی را می‌توان در صندوق چوبی بقعه امامزاده احمد بن علی روستای کاسوا از توابع بخش خلیجستان استان قم به تاریخ ۹۱۲ق (تصویر ۵) ملاحظه کرد. این صندوق و نیز آثار مشابه، تماماً توسط هنرمندان نجار کاسوائی ساخته شده‌اند. بر همین اساس، بالغ بر یک قرن تداوم این شیوه تزیینی را در آثار چوبی استان مرکزی می‌توان دید.

تصویر ۲- عکسی و طرحی از صندوق چوبی آرامگاه امامزاده محمد فم تفرش (منبع: نگارندگان)

تصویر ۳- عکسی و طرحی از صندوق چوبی آرامگاه امامزاده فاطمه بی بی صغری (منبع: نگارندگان)

تصویر ۴- یکی از بخش‌های باقی‌مانده صندوق چوبی بنای امامزاده احمد کوهین در سمت راست و بخشی از صندوق چوبی بنای امامزاده عزیر نبی در سمت چپ (منبع: نگارندگان)

تصویر ۵- نمای کلی صندوق چوبی بقعه امامزاده احمد بن علی کاسوا به تاریخ ۷۱۲ق (منبع: نگارندگان)

و ۹۵۷ق را دارند. همچنین در بنای امامزاده هادی جمزقان قم، صندوقی با تاریخ ۹۴۶ق و امضای هنرمندان ساوه‌ای وجود دارد که به همین شیوه تزینی ساخته شده است (بی‌نا، ۱۳۷۶: ۲۶۷؛ فیض، ۱۳۵۰: ج ۲، ۲۰۲). در این شیوه تزینی، عمدتاً از تکنیک‌های گره‌چینی داخل کادرهای مربع‌شکل و تنگه‌های قاب‌سازی شده به صورت ساده یا بعضاً با نقوش اسلیمی یا گیاهی برجسته، روی بخش‌هایی از

یکی دیگر از شیوه‌های تزینی صندوق‌های چوبی زمان حکومت شاه طهماسب، با امضای هنرمندان ساوه‌ای شناخته شده است. از این شیوه تزینی صندوق‌ها، تعداد دو اثر در آرامگاه امامزاده منصور مأمونیه (تاریخ ساخت: ۹۴۷ق، ابعاد ۱۳۷ × ۱۲۵ × ۱۹۲ سانتی‌متر، تصویر ۶) و آرامگاه امامزاده قاسم شاهواروق تفرش (تاریخ ساخت: ۹۵۷ق، ابعاد ۱۳۵ × ۱۲۳ × ۱۹۰ سانتی‌متر) شناسایی شده که تاریخ ۹۴۷

بدنه صندوق استفاده شده است. این تکنیک تزئینی، متشکل از مربع‌هایی بوده که هریک، از پنج قاب کوچک‌تر به شکل لوزی یا ترنج کند و مربع ایجاد شده‌اند.

باتوجه به شواهد موجود، این تکنیک تزئینی در بدنه آثار چوبی، قدمت نسبتاً زیادی داشته و حداقل شواهد آن را می‌توان از سال ۶۰۰ ق به بعد شناسایی کرد. شایان ذکر است قدیمی‌ترین شواهد شناسایی شده این شیوه تزئینی را می‌توان در بخش‌هایی از بدنه صندوق‌های چوبی شماره ۲ و ۳ ساروق ملاحظه کرد که در تاریخ ۶۰۰ و ۷۱۲ ق ساخته شده‌اند. علاوه بر

تصویر ۶- عکس و طرح بخشی از صندوق قبر چوبی بقعه امامزاده منصور مأمونیه (منبع: نگارندگان)

این، در بناهایی همچون امامزاده جعفر پیشوا در استان تهران و مسجد جامع بروجرد نیز تزئینات چوبی مشابهی مربوط به تاریخی متأخرتر شناسایی شده که نشان از رواج و کاربرد بسیار آن در سایر مناطق داشته است (حبیبی، ۱۳۸۹: ۹۷؛ سهرابی نصیرآبادی، ۱۳۹۲: ۴۵). بنا به این دلایل، چنین به نظر می‌رسد که این شیوه تزئینی صرفاً به دلیل رواج زیاد در مناطق و ادوار گوناگون، در زمان حکومت شاه طهماسب و توسط هنرمندان ساوهای نیز مجدداً کاربرد پیدا کرده و برخلاف نمونه‌های کاسوا نمی‌تواند سبکی محلی باشد.

به جز دو شیوه تزئینی پیش‌گفته در زمان حکومت شاه طهماسب، شیوه‌های تکنیکی دیگری نیز در تزئین صندوق‌های چوبی استفاده شده که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به صورت نقش شش‌ضلعی‌های منتظم که با کنار هم قرار گرفتن آن‌ها شکل ستاره‌ای شش‌پر اجرا شده است. این تکنیک تزئینی در وجه طولی صندوق چوبی بقعه امامزاده فضل و یحیی محلات شناسایی شده که در سال ۹۷۰ ق توسط هنرمند نجار اصفهانی ساخته شده است (تصویر ۷). تقریباً مشابه این شیوه، در صندوق چوبی امامزاده زین‌العابدین ساری مربوط به قرن نهم هجری به کار رفته است (کلانتر و آیت‌اللهی، ۱۳۸۸: ۱۲).

- تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به صورت نقش ستاره چهارپر به صورت ترنج تند و هشت قاب سه‌گوش یا مثلثی در پیرامون آن‌ها که داخل یک کادر مربع‌شکل ایجاد شده‌اند. این تکنیک تزئینی نیز در وجه عرضی صندوق چوبی بقعه امامزاده فضل و یحیی (تصویر ۷) و بخشی از تزئینات صندوق چوبی آرامگاه امامزاده نوح ساوه به کار رفته است. مشابه این شیوه گره‌چینی و قاب‌سازی، اما از نوع ساده آن، در صندوق چوبی امامزاده تاج‌الدین محمد مازندران مربوط به سده نهم هجری و منبر مسجد پاچار و شنوه مربوط به سال ۹۲۶ ق نیز شناسایی شده است (کلانتر و آیت‌اللهی، ۱۳۸۸: ۷؛ عرب، ۱۳۹۵: ۱۱۸).

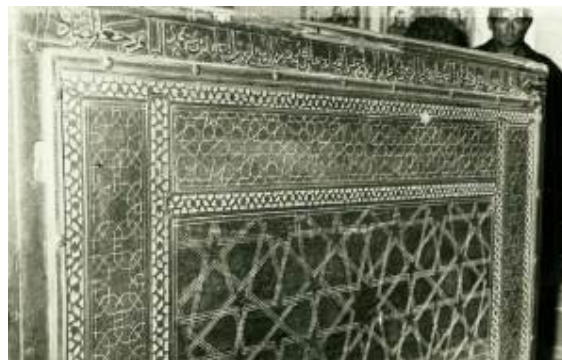

تصویر ۷- بخشی از تزیینات دو نمای طولی و عرضی صندوق قبر چوبی بقعه امامزاده فضل و یحیی محلات (منبع: نگارندگان)

منبت‌کاری است که پیشینه آن حداقل به دوره ایلخانی و سپس تیموری برمی‌گردد (برای نمونه، رک: کریمیان سیچانی، ۱۳۹۶: ۷۸؛ مصطفوی کاشانی، ۱۳۸۱: ۴۶۷ و Watson, 1975: pl VIIb).

- تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به صورت نقش هشت سلی ستاره‌دار که در بخشی از تزیینات صندوق چوبی آرامگاه امامزاده نوح ساوه به کار رفته است (تصویر ۸).

این تکنیک از شیوه‌های بسیار پرکاربرد هنر

تصویر ۸- نمایی از صندوق چوبی آرامگاه امامزاده نوح ساوه (عظیم‌زاده، ۱۳۵۴: ۴)

است. صندوق مزار امامزاده اسحاق با ابعاد ۲۰۰ × ۱۲۰ × ۱۲۰ سانتی‌متر، اثر منبت‌کاری شده نفیسی بود که با کنده‌کاری‌های گل و بوته و کتیبه‌هایی به خط ثلث تزیین شده بود. متأسفانه در حال حاضر، هیچ‌گونه اثری از این صندوق چوبی در دست نیست و تنها اطلاعات مختصری از آن در برخی منابع دیده می‌شود (صفری، ۱۳۸۲: ۱۴۲؛ فیض، ۱۳۵۰: ج ۲، ۴۵ و ۴۶). علاوه بر این، در گزارش ثبتی آثار تاریخی شهرستان دلیجان نیز که مربوط به سال ۱۳۷۹ است، تصویری نه‌چندان واضح از این صندوق ارائه شده که داخل یک ضریح مشبک چوبی دیگر قرار داشته است (نعمتی،

روند ساخت صندوق‌های چوبی در محدوده استان مرکزی تا سال ۹۸۴ق که هم‌زمان با پایان حکومت شاه طهماسب و روی کار آمدن شاه اسماعیل دوم است، ادامه داشته است. از این بازه زمانی، تنها یک صندوق چوبی در بقعه ابوالعلی مهدی تفرش شناسایی شد. این اثر باتوجه‌به کتیبه به‌کاررفته در آن، توسط هنرمندان کاسوایی و به همان شیوه تزیینی این هنرمندان ساخته شده است.

از زمان حکومت شاه محمد خدابنده نیز تنها یک صندوق قبر چوبی در آرامگاه امامزاده اسحاق بیجگان شناسایی شد که تاریخ ۹۸۹ق روی آن نوشته شده

۱۳۷۹: ۱۱۲). بنابراین از لحاظ شیوه تزئینی، سخنی درباره آن نمی‌توان بیان کرد.

روند ساخت صندوق‌های چوبی در زمان حکومت شاه عباس اول صفوی نیز همچنان ادامه پیدا کرد. از این بازه زمانی، سه صندوق چوبی با دو تاریخ ساخت ۱۰۱۹ و ۱۰۲۹ ق شناسایی شد که توسط هنرمندان کاسوائی و وزوائی (روستایی در نزدیکی کاسوا) ساخته شده است. یکی از این صندوق‌ها امروز در بنای امامزاده عبدالله آهو از توابع شهرستان آشتیان وجود دارد که در سال ۱۰۱۹ ق و توسط هنرمندان کاسوائی ساخته شده است (تصویر ۹). این صندوق در گذشته و قبل از تخریب، ساختار مکعب‌مستطیل داشته و دارای ابعاد ۲۲۰ × ۱۵۱ × ۱۰۵ سانتی‌متر بوده است (حضرتی آشتیانی، ۱۳۹۱: ۳۶۹ و ۳۷۰). این صندوق هم از لحاظ ویژگی‌های ظاهری و تزئینی و هم اسامی

برخی از کسانی که روی آن نوشته شده، تا حد زیادی با صندوق چوبی بقعه بی‌بی‌شهربانوی همین روستا مشابهت دارد. از لحاظ شیوه‌های ساخت نیز تا حد زیادی شبیه دیگر نمونه‌های ساخته‌شده توسط هنرمندان کاسوائی است. دو صندوق دیگر که کاملاً از لحاظ شیوه‌های ساخت، تزئین و تاریخ، مشابه هم هستند، امروزه در بنای ایلخانی آرامگاه امامزاده عبدالله فارسیجان از توابع شهرستان اراک قرار دارند (فضلی و شراهی، ۱۳۸۵). بدنه هر دو صندوق، دارای ردیف قاب‌های چوبی است که به شیوه خفته‌راسته اجرا شده‌اند (تصویر ۹)؛ شیوه‌ای که تا قبل از این تاریخ، در سایر صندوق‌های چوبی شناسایی‌شده استان مرکزی به کار نرفته بود. این شیوه تزئینی در هر چهار طرف صندوق‌ها به کار رفته است.

تصویر ۹- یکی از قطعات صندوق چوبی بقعه امامزاده عبدالله آهو در سمت راست و بخشی از بدنه طولی یکی از صندوق‌های آرامگاه امامزاده عبدالله فارسیجان با قاب‌های خفته‌راسته در سمت چپ (منبع: نگارندگان)

صندوق از چوب گردو و به‌صورت گره‌چینی مشبک ساخته شده و تنها بخش‌های کتیبه‌دار، دارای قاب‌های مستطیل‌شکل هستند. شایان ذکر است تمام بدنه صندوق بقعه امامزاده طیب شهسواران به شیوه گره‌چینی مشبک با انواع مختلف تزئینات هندسی، مانند ستاره‌ای هشت‌پر یا لوزی تزئین شده است. این اثر تا حدودی مشابه صندوق خارجی بنای شاهزاده اسماعیل یوجان است (تصویر ۱۰). صندوق خارجی شاهزاده اسماعیل نیز احتمالاً در اواخر دوره صفویه

باتوجه‌به شواهد موجود، چنین به نظر می‌رسد که از سال ۱۰۲۹ تا ۱۱۲۳ ق، روند ساخت صندوق‌های چوبی در محدوده استان مرکزی به مدت حدود یک سده دچار وقفه شده یا شواهدی از این زمان به دست نیامده است؛ اما از این تاریخ تا سال ۱۱۴۶ ق که هم‌زمان با حکومت شاه سلطان حسین صفوی بوده، دو صندوق چوبی شناسایی شد. این صندوق‌ها امروزه در بقعه امامزاده ابراهیم مشهد الکوبه اراک و آرامگاه امامزاده طیب شهسواران اراک قرار دارند. هر دو

ادامه پیدا کرده که بعدها تبدیل به ضریح‌های فلزی شده است.

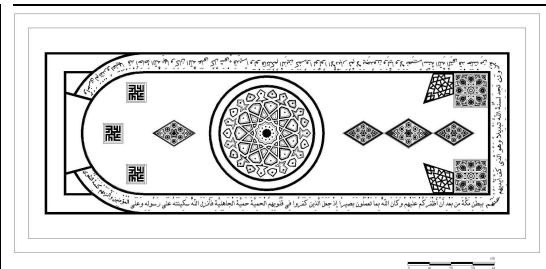
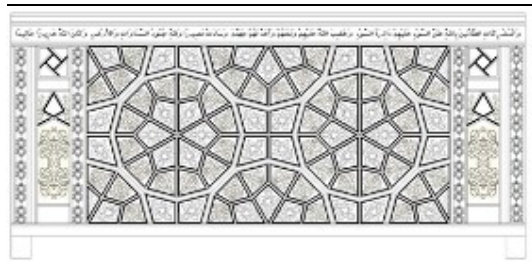
ساخته شده و صندوق قدیمی‌تر را در بر گرفته است؛ از این رو، می‌توان احتمال داد که در اواخر دوره صفویه، ساخت محجر چوبی صرفاً به شیوه گره‌چینی مشبک

تصویر ۱۰- نمایی از صندوق چوبی بقعه امامزاده طیب شهسواران در سمت راست (منبع: نگارندگان) و تصویری قدیمی از صندوق خارجی بنای امامزاده اسماعیل یوجان در سمت چپ (مهریار، ۱۳۵۶: ۳)

شده است. تقریباً مشابه این نقش را می‌توان روی در چوبی مسجد جامع خوانسار ملاحظه کرد که در تاریخ ۱۰۰۳ق ساخته شده است (صدیقیان و صادقی، ۱۳۹۲: ۶۷). در چهار وجه دیگر این صندوق نیز نقوشی به صورت گره‌چینی کار شده است. از جمله پرکارترین نقوش این قسمت‌ها می‌توان به نقش گره دوازده و ترنج شمس‌دار اشاره کرد که بر اساس زیر نقش دایره رسم شده است. تقریباً مشابه این تزیینات را می‌توان در در چوبی بنای امامزاده ابوالفتح وانسان ملاحظه کرد که در تاریخ ۹۹۰ق ساخته شده است (همان).

در پایان این بخش، لازم است اشاراتی نیز به صندوق قبر چوبی آرامگاه امامزاده ابوالحسن طیب‌آباد شود که متأسفانه هیچ‌گونه کتیبه تاریخی‌داری در آن شناسایی نشده؛ اما از لحاظ سبک‌شناسی، تا حد زیادی می‌توان آن را با نمونه‌های دوره صفویه مقایسه کرد. این صندوق مکعب‌مستطیل‌شکل، پنج وجه دارد که همگی وجوه آن با نقوش گره‌کاری اسلیمی، ختایی و همچنین کتیبه‌هایی با خط ثلث تزیین شده است (تصویر ۱۱). بارزترین نقوش به‌کاررفته در این اثر، نقش گره شمس‌کند و ترنج و پنج تند است که درون دایره‌ای با قطر ۵۲/۲۰ سانتی‌متر احاطه شده است. در اطراف این گره‌سازی، نقش گل‌های چهارپری نیز کنده

تصویر ۱۱- ترسیم وجه بالایی و کناری صندوق قبر آرامگاه امامزاده ابوالحسن (منبع: نگارندگان)

هنرمندان، استادکاران و مراکز ساخت صندوق قبرهای چوبی

مطالعه در زمینه استادکاران، هنرمندان و مراکز ساخت بسیاری از آثار چوبی، برخلاف صنایع و هنرهای دیگر، نسبتاً راحت‌تر است؛ چراکه در بسیاری از این آثار، اسامی هنرمندان و استادکاران ذکر شده که در خلال ذکر اسامی، به محل زندگی این افراد نیز اشاره شده است. بر همین اساس، از مجموع ۲۰ صندوق شناسایی‌شده صفوی در استان مرکزی، در ۱۷ صندوق، اسامی استادکاران و هنرمندان تولیدکننده این آثار ذکر شده است. البته در سه صندوق دیگر نیز احتمال دارد اسامی هنرمندان ذکر شده باشد؛ اما به دلیل محدودیت دسترسی به این آثار، امکان خوانش تمام بخش‌های صندوق‌ها مهیا نبود.

باتوجه به کتیبه‌های موجود در این صندوق‌ها مشخص شده که تقریباً بیشتر هنرمندان سازنده این آثار، اصل، بومی یا ساکن مراکز مختلف استقراری استان مرکزی بوده‌اند. تنها صندوق چوبی بقعه فضل و یحیی در شهرستان محلات از این امر مستثناست که هنرمندی اصفهانی اقدام به ساخت آن کرده است. باتوجه به کتیبه‌های موجود، هنرمندان سازنده این آثار احتمالاً ساکن چند مرکز مختلف هستند که بدین شرح است: روستای کاسوا^۵، روستای وزوا^۶، شهر ساوه، شهر محلات، روستای کروگان دلیجان، روستای انجدان خمین و روستای فم تفرش (جدول ۲). در میان مراکز مختلف، کاسوا که در گذشته، بخشی از منطقه تفرش یا فراهان بزرگ محسوب می‌شده، احتمالاً مهم‌ترین مرکز تولید آثار چوبی در محدوده استان مرکزی و حتی قم بوده است؛ چراکه بیشترین فراوانی آثار چوبی شناسایی‌شده استان، با امضای هنرمندان این خطه بوده است. بر همین اساس، شایان

ذکر است تاکنون هشت صندوق چوبی دوره صفوی در محدوده استان مرکزی شناسایی شده که امضای هنرمندان این منطقه روی آن‌ها به کار رفته است. امضای این هنرمندان، حداقل از بازه زمانی ۹۱۲ تا ۱۰۱۹ق روی برخی از صندوق‌های چوبی استان مرکزی و تا حدودی برخی نمونه‌های مشابه در استان قم شناسایی شده است که عمدتاً در محدوده شهرستان تفرش یا منطقه فراهان بزرگ قرار دارند. در میان هنرمندان این خطه، نام استاد شاه نظر کاسوایی، بیش از دیگران در صندوق‌های مختلف چوبی شناسایی شده که نشان می‌دهد وی از استادان چیره‌دست در زمینه ساخت صندوق‌های چوبی بوده است. تاکنون آثار استادان بسیاری از او در بازه زمانی ۹۴۶ تا ۹۵۷ق به یادگار مانده که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: صندوق‌های چوبی بنای امامزاده محمد و شاهزاده احمد تفرش و صندوق چوبی بقعه عزیر نبی.

علاوه بر کاسوا، ظاهراً شهر ساوه نیز یکی از مراکز معتبر در تولید صندوق‌های چوبی، طی دوره صفویه بوده است. در محدوده این استان، تاکنون دو صندوق چوبی با امضای هنرمندان ساوهای شناسایی شده که در این میان، استاد قنبر بن محمود نجار ساوجی، ظاهراً یکی دیگر از استادان بنام در زمینه ساخت صندوق‌های چوبی بوده است. در حال حاضر، به فاصله سال‌های ۹۴۶ تا ۹۵۷ق چند صندوق چوبی از ایشان به یادگار مانده است که از آن جمله می‌توان به صندوق‌های چوبی موجود در آرامگاه امامزاده منصور مأمونیه با تاریخ ۹۴۷ق، بقعه امامزاده قاسم شاهواروق با تاریخ ۹۵۷ق و بنای امامزاده هادی جمزقان قم با تاریخ ۹۴۶ق اشاره کرد (بی‌نا، ۱۳۷۶: ب، ۲۶۷؛ فیض، ۱۳۵۰: ج، ۲، ۲۰۲).

بیشتر بومی و ساکن همان مناطقی بوده‌اند که این آثار تولید شده است. به‌عنوان نمونه، می‌توان به نام روستای آهو از توابع شهرستان آشتیان، دو روستای فم و وزوا از توابع شهرستان تفرش و شهر آشتیان اشاره کرد. در میان این هنرمندان، ظاهراً بهزاد بن احمد کمال کاتب در محدوده شهرستان محلات، شناخته‌شده‌تر بوده است؛ زیرا نام او روی دو صندوق چوبی بقعه فضل و یحیی و شاهزاده اسماعیل این شهرستان به کار رفته است.

باتوجه به کتیبه‌های مطالعه‌شده در صندوق‌های چوبی دوره صفویه استان مرکزی، علاوه بر نام هنرمندان سازنده یا نجاران، گاهی اسامی برخی هنرمندان دیگر همچون خوش‌نویسان نیز ذکر شده است. برخلاف نجاران که در کتیبه‌های صندوق‌ها اشاره به جای زندگی آنها نیز شده، در کتیبه‌های مرتبط با خوش‌نویسان، کمتر به این امر پرداخته شده است؛ اما باتوجه به برخی کتیبه‌های موجود، چنین به نظر می‌رسد که هنرمندان خوش‌نویس این آثار نیز احتمالاً

جدول ۲- اسامی سازندگان و خوش‌نویسان آثار چوبی مطالعه‌شده، منبع: نگارندگان.

۱	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده قاسم کهک تفرش	(۹۲۳ق)	استاد رمضان و استاد یارعلی	یعقوب بن محمود بن پیر محمد الحاج یوسف فمی وزراوانی
۲	صندوق چوبی بقعه امامزاده شهربانو آهو آشتیان	(۹۴۶ق)	امیر، شاه‌نظر، قلی، حیدرعلی، عشق‌علی کاسوائی	اسدالله بن نصرالله بن یوسف شاه آهویی
۳	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده منصور مأمونیه	(۹۴۷ق)	قنبر بن محمود نجار ساوجی	-
۴	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده محمد فم تفرش	(۹۵۰ق)	سعادتیار، شاه‌نظر و شه‌مراد کاسوائی و مراد فمی	عبدالرشید الحسینی
۵	صندوق چوبی بقعه بی‌بی فاطمه صغری آشتیان	(۹۵۲ق)	استاد حیدر و استاد غیبی کاسوائی	سلمان آشتیانی
۶	صندوق چوبی آرامگاه شاهزاده احمد کوهین تفرش	(۹۵۷ق)	استاد شاه‌نظر، استاد رستم و استاد حسین کاسوائی	عین‌علی بن شهاب‌الدین الحسینی؛ شهاب‌الدین اهل‌علی الحسینی و...
۷	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده قاسم شاهواروق	(۹۵۷ق)	استاد قنبر بن محمود ساوی	-
۸	صندوق چوبی بقعه امامزاده عزیز پیامبر تفرش	(۹۵۷ق)	شاه‌نظر، یارعلی، حسین و رستم کاسوائی	-
۹	صندوق چوبی بقعه فضل و یحیی	(۹۷۰ق)	غیاث‌الدین علی نجار اصفهانی	بهزاد بن احمد کمال کاتب
۱۰	صندوق چوبی بقعه شاهزاده اسماعیل یوجان	(۹۸۳ق)	استاد مصطفی و استاد حسن شائی محلاتی	محمد کمال کاتب و بهزاد بن احمد کمال کاتب
۱۱	صندوق چوبی بقعه ابوالعلی مهدی تفرش	(۹۸۴ق)	سعادتیار، شیخ‌علی، نعمت و رمضان کاسوائی	-
۱۲	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده اسحاق بیجگان دلیجان	(۹۸۹ق)	استاد اسدالله بن استاد میرعلی و... و استاد محمود نجار کروگانی	-
۱۳	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده عبدالله آهو	(۱۰۱۹ق)	رمضان، اربشوند، انوشیروان، امیر احمد بن حسن نجار کاسوائی	احمد بن ...
۱۴	صندوق‌های چوبی امامزاده عبدالله فارسیدجان	(۱۰۲۹ق)	عمادالله بن عنایت‌الله وزوائی	ابن الیاس مراد علی وامانی
۱۵	صندوق چوبی امامزاده ابراهیم مشهد الکوبه	(۱۱۲۳ق)	استاد عبدالمجید حسینی	-
۱۶	صندوق چوبی آرامگاه امامزاده طیب شهبسواران	(۱۱۴۶ق)	استاد کاظم انجدانی نجار	-

مضامین کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در

صندوق‌ها

باتوجه به خوانش کتیبه‌های به‌کاررفته روی صندوق‌های چوبی مطالعه‌شده، باید به این نکته اشاره شود که علاوه بر کتیبه‌هایی در ارتباط با اسامی هنرمندان و سازندگان و نیز تاریخ و زمان ساخت این آثار، نوشته‌های دیگری نیز روی صندوق‌ها به کار رفته که مضامین آن‌ها تماماً مذهبی است. بیشترین فراوانی این کتیبه‌ها، ابتدا اختصاص به معرفی صاحب قبر و بعضاً شجره وی دارد که در ۱۲ صندوق، چنین مضامینی شناسایی شد. کتیبه‌هایی که در ارتباط با بانی، واقف یا سفارش‌دهنده این صندوق‌ها باشد نیز در ۱۱ اثر شناسایی شد. این امر نشان می‌دهد برای سفارش‌دهندگان این صندوق‌ها اهمیت بسیاری داشته که علاوه بر معرفی صاحب قبر، به نام آن‌ها نیز اشاره شود.

بعد از معرفی صاحب قبر و بانی ساخت صندوق، صلوات کبیره و اسامی چهارده معصوم(ع)، مهم‌ترین نوشته مذهبی به‌کاررفته در این صندوق‌هاست؛ به‌نحوی که حداقل در نصف این آثار، چنین مضامینی شناسایی شد. آیه ۲۵۵ سوره بقره و آیاتی از سوره فتح

(به‌ویژه پنج آیه نخست)، از دیگر مضامین مذهبی پرکاربرد شناسایی‌شده در این آثار هستند که هرکدام در پنج صندوق شناسایی شده‌اند. دعای معروف به نادعلی و اشعار فارسی مذهبی نیز هر یک در چهار صندوق مورد شناسایی قرار گرفته است. به‌جز این موارد، کتیبه‌های مذهبی دیگری نیز در صندوق‌های مطالعه‌شده شناسایی شد که بدین شرح است: برخی سوره‌های قرآن، مانند قدر، فلق، ناس، توحید و نصر، تسبیحات اربعه، آیه ان یکاد (آیات ۵۱ و ۵۲ سوره قلم)، دعای معروف به الهی نبی، حدیثی از پیامبر در توصیف شخصیت امام‌علی(ع) و آیه ۱۳ سوره صف که اشاره به فتح و پیروزی سپاه اسلام دارد (جدول ۳). همان‌گونه که از بررسی مضامین کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در این صندوق‌ها استناد می‌شود، کاربرد شعایر مذهب تشیع امامیه یا اثناعشری، حضوری پررنگ در این آثار دارد؛ به‌طوری که عملاً بسیاری از شعایر مذهبی مرتبط با شیعیان را می‌توان در این آثار ملاحظه کرد. این امر نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه مذهب تشیع از نگاه سفارش‌دهندگان و سازندگان این آثار بوده است. همچنین قاعدتاً در مناطقی هم ساخته و استفاده شده‌اند که شیعیان، حضور پررنگ و بارزی در آن داشته‌اند.

جدول ۳- مضامین مذهبی شناسایی شده در صندوق‌های چوبی دوره صفویه استان مرکزی، منبع: نگارندگان.

معرفی صاحب قبر و شجره او	امامزاده قاسم کهک، امامزاده محمد فم تفرش، امامزاده عزیز نبی، شاهزاده اسماعیل یوجان، بی بی شهربانو آشتیان، امامزاده فاطمه بی بی صغری، امامزاده فضل و یحیی، امامزاده اسحاق بیجگان، امامزاده منصور مأمونیه، امامزاده قاسم شاهواروق، امامزاده نوح ساوه، امامزاده عبدالله آهو
بانی، واقف یا سفارش دهنده صندوق	امامزاده قاسم کهک، امامزاده قاسم شاهواروق، شاهزاده اسماعیل یوجان، امامزاده عبدالله فارسبیجان، امامزاده فاطمه بی بی صغری، امامزاده عزیز نبی، بقعه ابوالعلی مهدی، امامزاده ابراهیم مشهد الکوبه، شاهزاده احمد کوهین، امامزاده فضل و یحیی، امامزاده اسحاق بیجگان
صلوات کبیره و اسامی چهارده معصوم(ع)	امامزاده قاسم کهک، امامزاده فاطمه بی بی صغری، امامزاده عبدالله آهو، بی بی شهربانو آشتیان، امامزاده قاسم شاهواروق، امامزاده عبدالله فارسبیجان، امامزاده محمد فم تفرش، امامزاده نوح ساوه، امامزاده اسحاق بیجگان
آیتالکرسی	بی بی شهربانو آشتیان، امامزاده فضل و یحیی، امامزاده محمد فم، امامزاده عبدالله آهو، امامزاده فاطمه بی بی صغری
آیات ۱ تا ۷ سوره فتح	بی بی شهربانو آشتیان، شاهزاده اسماعیل یوجان، شاهزاده احمد کوهین، امامزاده ابوالحسن طیب‌آباد، امامزاده فضل و یحیی
آیات ۲۱ تا ۲۶ فتح (فتح خیبر)	امامزاده ابوالحسن طیب‌آباد
دعای نادعلی	بی بی شهربانو آشتیان، امامزاده اسحاق بیجگان، امامزاده محمد فم تفرش، امامزاده فضل و یحیی
اشعار فارسی مذهبی	بی بی شهربانو آشتیان، امامزاده ابراهیم مشهد الکوبه، امامزاده قاسم شاهواروق، امامزاده عبدالله آهو
آیه ۱۳ سوره صف	امامزاده محمد فم تفرش
دعای الهی به نبی...	امامزاده عزیز نبی
آیه ان یکاد	امامزاده فضل و یحیی
سوره‌های قدر، ناس، توحید، فلق و نصر	امامزاده فضل و یحیی
حدیث پیامبر	امامزاده نوح ساوه
تسبیحات اربعه	شاهزاده اسماعیل یوجان

نتیجه‌گیری

استان مرکزی، یکی از مناطق کمتر شناخته‌شده درزمینه آثار هنری از جنس چوب در طول قرون مختلف اسلامی است. این در حالی است که امروزه تعداد زیادی از این آثار در موزه‌ها یا داخل ابنیه مذهبی گوناگون استان وجود دارد. نظر به اینکه طبق مطالعات میدانی صورت‌گرفته توسط نگارندگان، بیشترین فراوانی این آثار را صندوق‌های چوبی، به‌ویژه نمونه‌های مربوط به دوره صفویه در بر می‌گرفت، ضرورت داشت در پژوهشی مستقل به این آثار پرداخته شود. صندوق‌های چوبی صفوی شناسایی شده در استان مرکزی، از لحاظ زمانی، در سال‌های ۹۲۳ تا ۱۱۴۶ ق ساخته شده‌اند که تقریباً بیشتر دوره زمانی

حکومت صفوی را در بر می‌گیرد، هرچند در فاصله سال‌های ۱۰۲۹ تا ۱۱۲۳ ق هیچ‌گونه شواهدی از این صندوق‌ها در محدوده استان مرکزی شناسایی نشد. باتوجه به شواهد موجود، این آثار عمدتاً در زمان حکومت شاه طهماسب صفوی ساخته شده‌اند. شاید ازجمله دلایل این امر، حکومت طولانی مدت این حاکم در مقایسه با شاهان دیگر و نیز حمایت بی‌شائبه او از تشیع و هنرهای مرتبط با آن باشد؛ موضوعی که عملاً در آثار تولیدی هم‌زمان سایر مناطق نیز می‌توان آن را ملاحظه کرد.

باتوجه به مطالعات صورت‌گرفته روی صندوق‌های چوبی دوره صفوی استان، چند شیوه مختلف تزیینی در این آثار شناسایی شد. رایج‌ترین این شیوه‌ها ساخت

صندوق‌هایی با بدنه‌ای متشکل از چند ردیف عمودی و افقی قاب مربع‌شکل برجسته در کنار هم است. این شیوه تزئینی حداقل از تاریخ ۹۱۲ تا سال ۱۰۱۹ق در ساخت صندوق‌های چوبی محدوده استان مرکزی و قم تداوم داشته است. باتوجه به امضای باقی‌مانده روی این آثار، تمامی آن‌ها توسط هنرمندانی از روستای کاسوا که امروزه در بخش خلجستان قم قرار گرفته، ساخته شده‌اند. این آثار عمدتاً در محدوده شهرستان‌های آشتیان و تفرش و بخش خلجستان قم، شناسایی شده و می‌توان آن را یک سبک رایج محلی در تولید صندوق‌های چوبی به حساب آورد. علاوه بر این شیوه محلی، در سایر مناطق، مانند نیمه شمالی یا جنوبی استان مرکزی نیز صندوق‌های چوبی با شیوه‌های دیگر تزئینی شناسایی شدند که شامل این موارد است: الف. تکنیک گره‌چینی آلت و لقط با مربع‌هایی متشکل از پنج قاب کوچک‌تر به شکل لوزی یا ترنج کند و مربع کوچک در وسط؛ ب. تکنیک گره‌چینی آلت و لقط با شش‌ضلعی‌های منتظم که با کنار هم قرار گرفتن آن‌ها شکل ستاره‌ای شش‌پر اجرا شده است؛ ج. تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به صورت ستاره چهارپر به شیوه ترنج تند و هشت قاب سه‌گوش در پیرامون آن‌ها که داخل یک کادر مربع‌شکل ایجاد شده‌اند؛ د. تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به صورت هشت سلی ستاره‌دار؛ ه. تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به شیوه خفته‌راسته؛ و. تکنیک گره‌چینی آلت و لقط به صورت گره دوازده و ترنج شمس‌دار؛ ز. تکنیک گره‌چینی مشبک با انواع مختلف تزئینات هندسی.

ظاهراً در اواخر دوره صفویه، ساخت صندوق‌های چوبی

به شیوه گذشته تا حد زیادی متوقف شده و به جای آن، صندوق‌های مشبک چوبی ایجاد شدند. روندی که پس از مدتی متوقف شد و به جای آن، از ضریح‌های فلزی مشبک برای پوشش قبور امامزادگان استفاده شد.

نظر به اینکه تقریباً در همه صندوق‌های چوبی دوره صفوی استان مرکزی، کتیبه‌هایی به خط نسخ و ثلث وجود داشته، با بررسی این کتیبه‌ها اطلاعاتی در زمینه هنرمندان نجار و خوش‌نویس این آثار به دست آمد. باتوجه به این مطالعات، مشخص شد که هنرمندان این آثار عمدتاً بومی یا ساکن مراکز مختلف استقراری استان، شامل کاسوا، وزوا، ساوه، محلات، کروگان، قم و انجدان بوده‌اند. در این میان، تنها صندوق چوبی بقعه فضل و یحیی محلات از این امر مستثناست؛ چراکه هنرمندی اصفهانی، اقدام به ساخت آن کرده است. در کتیبه‌های موجود این صندوق‌ها علاوه بر معرفی هنرمندان سازنده و تاریخ ساخت آثار، مضامین دیگری نیز وجود دارد که عمدتاً مذهبی هستند. بیشترین فراوانی این کتیبه‌ها را موضوعاتی همچون معرفی صاحب قبر، بانی یا واقف این صندوق‌ها، صلوات کبیره و اسامی چهارده معصوم(ع) در بر می‌گیرد. علاوه بر این، آیات مختلفی از قرآن کریم، دعای معروف به نادعلی، اشعار فارسی مذهبی، تسبیحات اربعه، دعای معروف به الهی بنبی و احادیثی از پیامبر در توصیف شخصیت امام‌علی(ع)، از جمله کتیبه‌های دیگر مذهبی به‌کاررفته در این آثار است. وجود این کتیبه‌ها نشان‌دهنده اهمیت و حضور پررنگ شعائر مذهب تشیع در این آثار است.

پی‌نوشت

۱. امامزاده قاسم از احفاد امام زین‌العابدین(ع) است. بنای امامزاده متعلق به قرن نهم هجری ه است (بی‌نا، ۱۳۷۶: ب: ۲۶۲ و ۲۶۳).
۲. شایان ذکر است در چوبی آرامگاه امام‌زاده سلیمان نراق، به استناد کتیبه به‌کاررفته در آن، در تاریخ ۹۳۵ ق ساخته شده است (نعمتی، ۱۳۷۹: ۹۸).
۳. در ارتباط با شخصیت مدفون در این بقعه باید گفت بنا بر شواهد موجود، احتمالاً این شخصیت، ابوعبدالله احمد بن موسی الابرش بن محمد بن موسی ابی‌السبحه بن ابراهیم المرتضی بن امام موسی کاظم است (بی‌نا، ۱۳۷۶: ۲۳۸ و ۲۳۹).
۴. امامزاده عزیر طبق یک روایت و نیز کتیبه‌های موجود در بنا و صندوق چوبی آن، یکی از پیامبران بنی‌اسرائیل بوده است (بهرامی، ۱۳۱۹: ۴۴).
۵. روستای کاسوا امروزه در بخش خلجستان استان قم، نزدیک شهرستان تفرش قرار گرفته است؛ اما در گذشته، بخشی از منطقه فراهان بزرگ بوده است.
۶. وزوا در گذشته یکی از روستاهای مجاور کاسوا محسوب می‌شده است.

فهرست منابع

- آلن، لیندزی (۱۳۹۰)، تاریخ امپراتوری ایران، مترجم: عیسی عبدی، تهران: امیرکبیر.
- بهرامی، مهدی (۱۳۱۹)، آثار تاریخی تفرش. نشریه آموزش و پرورش، ۱۰(۱): ۴۸-۴۰.
- بناهای تاریخی در پناه قانون (۱۳۷۶)، مجله اثر، ۲۸: ۲۰۸-۱۹۳.
- جلالیان، سعیده (۱۳۹۷)، نفایس صندوق‌ها و ضریح‌های حرم مطهر رضوی از عصر صفوی تا دوره معاصر، فصل‌نامه مشکوه، ۱۳۸: ۱۲۳-۸۶.
- جلالی، میثم (۱۳۸۹)، ضریح شاه طهماسب: یادگاری از دودمان صفوی در موزه آستان قدس رضوی، فصلنامه مشکوه، ۱۰۸: ۱۲۴-۱۱۲.
- حضرتی آشتیانی، صادق (۱۳۹۱)، نگاهی به امامزادگان بی‌بی شهربانو و ابی‌عبدالله روستای آهو، مجله پیام بهارستان، ۵(۱۸): ۳۶۳-۳۷۲.
- خوانساری ایبانه، زین‌العابدین (۱۳۷۸)، ایبانه و فرهنگ مردم آن، تهران: گنجینه هنر.
- دایره‌المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی: بناهای آرامگاهی (۱۳۷۶)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- دیمانند، موریس اسون (۱۳۸۳)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- الرفاعی، انور (۱۳۷۷)، تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه عبدالرحیم قنوات، مشهد: جهاد دانشگاهی.
- سدیدالسلطنه مینایی، محمدعلی خان (۱۳۶۲)، سفرنامه سدیدالسلطنه، تصحیح احمد اقتداری، مشهد: به‌نشر.
- سهرابی نصیرآبادی، مهین (۱۳۹۲)، بررسی فنی منبر چوبی مسجد جامع بروجرد و ارائه طرح حفاظت آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- شراهی، اسماعیل، موسوی‌نیا، مهدی (۱۳۹۹)، بررسی ابعاد شکلی و تزئینی منبر مسجد جامع نقوسان تفرش، فصلنامه نگره، ۵۴: ۴۱-۵۳.
- شکرپور، شهریار و دیگران (۱۳۹۷)، بررسی تحلیلی و ساختارشناسانه جووک‌کاری صندوق‌های چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مجله هنرهای صناعی اسلامی، ۳: ۱۲۵-۱۱۳.
- صدیقیان، حسین، صادقی ابراهیم (۱۳۹۲)، تولیدات چوبی و هنرهای وابسته به آن در خوانسار طی ادوار مختلف اسلامی، مجله باستان‌پژوه، ۱۵(۲۰): ۷۲-۵۹.
- صفری، حسین (۱۳۸۲)، تاریخ و فرهنگ دلیجان، تهران: نشر بلخ.
- عبدالله‌ی فرد، ابوالفضل، مرادیان قوجه‌بگلو، زینب (۱۴۰۰)، تحلیل گره‌چینی‌های به‌کاررفته در صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی، نشریه هنرهای صناعی اسلامی، ۵(۶): ۴۴-۳۵.
- عرب، کاظم (۱۳۹۵)، منبر چوبی مسجد پاچنار و شنوه قم، فصلنامه اثر، ۷۳: ۱۲۲-۱۱۳.

- عظیم‌زاده، هوشنگ (۱۳۳۵)، پرونده ثبتی بقعه ابوالعلی مهدی تفرش، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - _____ (۱۳۵۴)، پرونده ثبتی بقعه امامزاده نوح بن موسی جعفر، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - _____ (۱۳۵۵)، پرونده ثبتی آرامگاه فاطمه بنت شجاع، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - غفاری، عباس، صلاحی، مریم (۱۳۹۷)، پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی، فصلنامه نگره، ۴۶: ۷۵-۸۷.
 - فضلی، قاسم، شراهی، اسماعیل (۱۳۸۵)، پرونده ثبتی بقعه امامزاده عبدالله فارس‌یجان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - فقیه بحرالعلوم، محمد مهدی (۱۳۹۱)، هزار مزار ایران: استان مرکزی، قم: وثوق.
 - فیض، عباس (۱۳۵۰)، گنجینه آثار قم، دو جلد، قم: مهر استوار.
 - کبیری، احمد (۱۳۵۶)، پرونده ثبتی بقعه امامزاده شاهزاده محسن، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - کریمیان سیچانی، معصومه (۱۳۹۶)، منبت‌کاری در روزگار تیموریان، اصفهان: گلدسته.
 - کلانتر، علی‌اصغر، آیت‌اللهی، حبیب‌الله (۱۳۸۸)، کاربرد آیات قرآنی و متون مذهبی در تزیینات معماری شیعی مازندران، فصلنامه نگره، ۱۳: ۵-۲۷.
 - کیان‌مهر، قباد، انصاری، مجتبی (۱۳۸۲)، منبت‌کاری ایران در قلمرو شاه طهماسب صفوی، مجله جلوه هنر، ۲۴: ۴۹-۳۴.
 - مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۳۵)، تربت پاکان، ج ۲، قم: چاپخانه مهر قم.
 - مدهوشیان‌نژاد، محمد و دیگران (۱۳۹۸)، سیر تحول در طراحی و ساخت صندوق قبرهای چوبی قرن ۹ قمری مازندران، فصلنامه هنرهای صناعی اسلامی، ۴(۲): ۶۵-۵۳.
 - مشتاقی نائینی، علی‌بن محمد و دیگران (۱۳۹۳)، پنج سفرنامه، تصحیح خلیل طاووسی، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
 - مهجور، فیروز، عیدی‌پور، زهرا (۱۳۹۶)، بررسی مستند پیشینه تشیع در استان فارس بر اساس کتیبه‌های آثار چوبی دوران اسلامی، فصلنامه شیعه‌شناسی، ۱۵(۵۷): ۱۸۸-۱۵۹.
 - مهریار، محمد (۱۳۵۶)، پرونده ثبتی امامزاده اسماعیل یوجان خمین، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - نعمتی، محمدرضا (۱۳۷۹)، گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان دلجان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
 - هینتس، والتر (۱۳۷۱)، شاه اسماعیل دوم صفوی، ترجمه کیکوس جهان‌داری، تهران: علمی و فرهنگی.
- Watson, O. (1975), The Masjid-i Ali, Quhrud: An architectural and epigraphic survey, Iran, 13: 59 – 74.